

Soome-ugri kogemus ja kohanemine

Saatesõna

ART LEETE, LAUR VALLIKIVI

Soome-ugri rahvaid¹ käsitlevat uurimistööd on vorminud uurijate huvid, praktilised võimalused, teadusdistsipliinide ja institutsioonide põhimõtted, ideoloogilised voolud ja poliitilised režiimid. Peamine tõmbejõud nii teadlaskonnas kui ka ühiskonnas laiemalt on olnud hõimluse idee, mis algselt lähtus keelesugulusest, kuid laienes ajapikku kujutluseks ühisest päritolust ja kultuurilisest lähedusest. XIX sajandil keelesuguluse teooriate ja rahvusliikumiste mõjul kujunenud soome-ugri suguluse idee on eri ajajärgudel ilmnenu nii eestlaste kui ka soomlaste rahvuslikus enesekirjelduses, pakkudes ainekse identiteedilugudeks ja kultuurilisteks väljendusteks. Soome-ugri kultuuride teaduslik uurimine on seda kujutlusvälja oluliselt vorminud ning olnud ühtlasi ka ise selle mõju all.

Eesti etnoloogias on soome-ugri sugulasrahvaste uurimise keskne eesmärk olnud kirjeldada ja tõlgendada nende eluviisi ja maailmataju. Uurimise algusaegadel suunati pilk sageli ainelisele kultuurile. Eriti väärtuslikuks peeti vanapäraseid esemeid, sest neid käsitati aknana minevikku ning nende kaudu loodeti leida vihjeid ühise päritolu ja kultuurilise läheduse kohta. Nii põimus teaduslik uudishimu enesemõtestamise püüdega („Kes me oleme ja kust me tuleme?“), mida saatis sageli rahvaste hierarhiline võrdlemine.

Eestlaste enesekirjeldustes ja hõimukujutelmades on eeskujuga otsitud suurematelt sugulasrahvastelt (eriti soomlastelt, kohati ka ungarlastelt) ning tuntud muret väiksemate soome-ugri rahvaste käekäigu pärast. Hõimusuhtes on ikka ja jälle avaldunud asümmeetriline „suure venna“ muster. Soomlasi on eestlased tajunud kord toetavate liitlaste, kord üleoleva sugulasrahvana. Eesti uurijate tekstid annavad omakorda aimu idapoolsetele hõimlastele kohati ülalt alla vaatamisest.

Viimastel aastakümnetel on etnoloogide tähelepanu nihkunud üha enam nüüdisajale, et mõista väiksemate soome-ugri rahvaste olukorda tänapäeval. Etnoloogid on muutunud oma töös eneseteadlikumaks ja uuritavate suhtes arvestavamaks. Silmatorkav muutus on see, et väljastpoolt tulnud uurijad püüavad võimendada vähemrahvaste esindajate häält, mille kuuldavus on nii kultuurilise üheülbustumise kui ka riigivõimu survestava poliitika tõttu ohus. Üha enam peetakse oluliseks mõtestada kohalike kogukondade elu viisil, mis teadvustab uurija rolli ja vastutust ega kinnista asümmeetrilisi võimusuhteid. Ideaalis tähendab see koosloovat teadustööd ning uuritava kogukonna liikmete sisulist kaasamist uurimisprotsessi. Kaasavat lähene-

¹ Soome-ugri rahvad on siin võrdsustatud uurali rahvastega, hõlmates ka samojeede (sealhulgas neenetsid, kellest on juttu kahes artiklis). See vastab praegusele keeleteaduslikule seisukohale uurali keelte põlvnemise kohta, mille järgi samojeedi algkeel ei eristu soome-ugri algkeelest vastanduva haruna.

mist esindab siinses teemanumbris artikkel udmurdi etnoloogilt Maria Vjatšinalt, kes vaatleb kogukonnaliikme pilguga väljastpoolt loodud kuvandeid ja tõlgendusi Albert Razini enesesüütamise juhtumist.

Hõimurahvaste uurimist on mõjutanud mitmesugused poliitilised murrangud ja piirangud – eriti Venemaa aeg-ajalt tugevnev autoritaarsus ning sellega kaasnev vähemuste surve. Seetõttu on uurijate ligipääs mõnele piirkonnale ja kogukonnale muutunud keeruliseks või sootuks võimatuks. Nii sõltub teadustöö võimaluste akendest, mis võivad avaneda ja sulguda lühemaks või pikemaks ajaks. See korduv muster ilmneb juba uurimisloos varastes etappides.

XIX sajandil ja XX sajandi alguses oli Vene tsaaririigi aladel elavate hõimurahvaste keeli ja kultuure võimalik uurida nii impeeriumi alamatel kui ka võõrmaalastel. Nõukogude Liidu tekkega muutus olukord järsult: olud karmistunud ning idasuunalised teadus- ja kultuurisidemed omandasid selgelt poliitilise tähenduse. Nagu Ildikó Lehtinen siinses teemanumbris kirjeldab, pöördus Soome etnoloogia pärast idapiiri sulgumist Esimese maailmasõja järel üha enam omakultuuri uurimise juurde. Idapoolsete sugulasrahvastega seotud välitöö asendus muuseumikogude, arhiivide ja teisete allikate põhjal tehtud sünteesivate käsitlustega. Eva Toulouze näitab omakorda, kuidas alates 1930. aastate algusest hakati Nõukogude Liidus väliskontakte ja hõimusuhteid järjest enam käsitleda julgeolekuküsimusena. Teaduslikest sidemetest võis saada süüdistuse alus ning vähimigi kontakt võis tähendada otsest ohtu elule.² Kui soomlastele jäi idapiir suletuks, siis eestlastele avanes see Nõukogude okupatsiooni ajal uuesti, kuid teadustööd kujundasid uued ideoloogilised ja institutsionaalsed piirangud. Viimastel aastatel on Eesti uurijate kontaktid Venemaa soome-ugri rahvaste esindajatega muutunud taas ebakindlaks ning kätkevad eri laadi riske. Just see pinge uute takistuste ja uute tööviiside vahel ongi siinse teemanumbri lähtekohaks.

Teemanumber koondab mitmesuguseid lähenemisi: süüvimist soome-ugri rahvaste ajalukku ja varasemasse uurimistöösse; andmekogumist ja arutelusid kogukondade esindajatega veebi või telefoni teel; enda või teiste välitöömaterjalide ülevõtet ning uuel viisil tõlgendamist ja muudki. Kõike seda tehakse ajal, mil uurimisruum on poliitiliselt, praktiliselt ja eetilisele muutunud ning paljud senised töövõtted vajavad ümbermõtestamist.

Suurem osa artiklitest on valminud projekti „Soome-ugri rahvad Venemaal: etnilisuse ja religioossuse vastasmõjude analüüs” raames. Lisaks oleme kaasautoriteks kutsunud Soomes tegutseva ungari etnoloogi Ildikó Lehtineni ja eesti kolleegi, folklorist Madis Arukase. Nende uurimistöö ei ole projektiga otseselt seotud, kuid haa-kub temaatiliselt ja metodoloogiliselt sama probleemiväljaga ning avarab teemanumbri vaatenurki, tuues esile uurimisloos ja eneseesitluse küsimused. Ühtlasi on nende artiklid kogumiku ainsad läänemeresoome rahvastele pühendatud käsitlused.

Teemanumbri probleemiasetus on kahetine. Ühelt poolt küsime, kuidas soome-ugri vähemusrahvaste etniline ja religioosne kuuluvus kujundab nende igapäeva-

² Nõukogude võim toetus seejuures ka Soomes ringlevatele „Suur-Soome” kujutelmadele (eriti hõimuliikumise poliitilises tiibades), kasutades teadus- ja kultuurisidemeid süüdistusmaterjalina inimeste represseerimisel.

kogemust. Teiselt poolt huvitab meid, mil moel mõjutavad ajastu ja olud etnoloogilist uurimistööd, sest poliitiline ja intellektuaalne keskkond suunavad etnoloogi tähelepanekuid ja valikuid – seda, mida nähakse, küsitakse ja kirjutatakse – ning võivad mõjutada ka uurija rolli. Neid kahte tasandit seob uurijakogemus: välitööd ei tehta abstraktses ruumis, vaid seda kujundavad konkreetset suhted ja muutuvad tingimused. Autoritel on uuritavates kogukondades vähemalt kümneaastane välitöökogemus. Seetõttu on uurimistöö suunatud ennekõike muutuste jälgimisele ning varem tõstatatud küsimuste vaagimisele uues olukorras.

Projekti algne eesmärk oli uurida religiooni seoseid etnilise kuuluvusega idapoolsetel soome-ugri aladel: udmurtide, komide, neenetsite ja hantide seas. Nendes piirkondades on mõjukaim religioon riiklikult soositud vene õigeusk, ent paljudes kogukondades mängivad olulist rolli ka animistlikud usundid, islam ning viimastel aastakümnetel mõnel pool protestantlikud kirikud. Välitöödele tuginedes soovisime jälgida, kuidas religioossed hoiakud kujunevad traditsioonilise kultuurikogemuse ja tänapäevaste etniliste protsesside vastasmõjus soome-ugri eri kogukondades. Põhitähelepanu all on etnilised ja usundilised piirid, kultuuriline hübriidsus ja intiimsus ning implitsiitsus ja eksplitsiitsus igapäevases kultuuriloomes.

Projekti algus langes aega, mil Venemaa alustas täiemahulist sõda Ukraina vastu. See muutis otseselt uurimisrühma töötingimusi: etnograafiliste välitööde tegemine Venemaa soome-ugri aladel osutus enamikule uurijatest võimatuks. Muutusid ka suhted uurijate ja uuritavate vahel: distantsilt, peamiselt veebi vahendusel toimuv suhtlus ei asenda vahetut kontakti. Aktiivseid sidemeid jäi vähemaks ning inimesed olid oma seisukohtade sõnastamisel ettevaatlikumad. Samal ajal suunasid uued olud otsima teistsuguseid meetodeid, lähenemisi ja rõhuasetusi: tähelepanu liikus uurijakogemuse dünaamikale, varem kogutud andmete uuele analüüsile ning soome-ugri rahvaste olukorra mõtestamisele autoritaarses ja (neo)koloniaalses kontekstis. Nii on uuritavate igapäevakogemus ning uurimise poliitilised ja praktilised olud saanud üheks probleemiväljaks: muutub ühtaegu nii see, kuidas kuuluvus ja religioosus argielus avalduvad, kui ka see, kuidas neid kogemusi on võimalik uurida ja vahendada.

Just sellistes oludes teravdub küsimus, mida saab avalikult öelda ja esile tuua ning mis jääb vaikivate eelduste ja vihjete tasandile. Etniline ja religioosne kuuluvus ei ilmne alati avaliku enesemääratlusena, vaid on sageli sõnastamata ehk implitsiitselt selge: kes on „meie”, mis on sobiv, millal vaikida, keda usaldada. Eksplitsiitne tasand – meediakuvand, avalikud sõnavõtud, ametlik keelekasutus ja ideoloogilised loosungid – võib samal ajal olla valjuhäälna ja ettekirjutav. Autoritaarses ühiskonnas väljendab avalik keelekasutus kuuluvust: tähtis on rituaalne kaasategemine, isegi kui öeldu ei peegelda inimese veendumusi. Seetõttu ei piisa küsimusest, **mida** öeldakse: sama oluline on, **kuidas, millal ja kellele** öeldakse ning mis ütle mata jäetakse.

Koloniaalsuse küsimus avaldub teemanumbri tekstides peale avaliku poliitika ja ametlike korralduste ka argiste arusaamade, harjumuste ja tajude käsitlemise kaudu. Võim ei piirdu üksnes seaduste ja ametlike piirangutega, vaid püüab kujundada ka inimeste maailmapilti – seda, mis hakkab tunduma normaalne, otstarbekas ja enesestmõistetav. See aitab mõista, miks implitsiitse ja eksplitsiitse vaheline piir ei

ole üksnes uuritavate eneseväljenduse küsimus, vaid sõltub ka uurija suhtest kogukonnaliikmetega: mida tõlgitakse, mis jõuab analüüsi ning mis jäetakse võõrale avaldamata.

Teemanumber küsib ühtaegu religiooni ja etnilisuse seoste kohta ning näitab, millistes vormides need seosed eri olukordades avalduvad: kord argise enesestmõistetavusena, kord avaliku vaidluse, kuvandi või survena. Läbiv teema on tegutsemisvõime (agentsus) piirangute tingimustes: kuidas inimesed – ja nendega suhtlevad uurijad – teevad valikuid olukorras, kus liikumine, kontaktid ja sõnad on eri moel piiratud ning kus vaikimine võib olla nii turvalisuse küsimus kui ka harjumuslik enesekaitse. Sellest tõstatub omakorda küsimus, millised vahendusviisid võimaldavad kogemust talletada ja edasi anda ning mis piirangud nendega kaasnevad.

Sellest tuleneb ka teemanumbri allikate ja lähenemisviiside kooslus. Kui uurimispiirkond on muutunud raskesti ligipääsetavaks, pole vahendatud materjal pelgalt välitöö asendus, vaid omaette keskkond. Välitööpäevikud ja mälestused osutavad vihjetele, pingetele ja olukorratajule (vt Piret Koosa ja Art Leete artikleid). Film ja foto teevad nähtavaks kehakeele, ruumi ja rütmid, ent tõstatavad ühtlasi küsimuse, mis eesmärgil ja kelle jaoks midagi avaldatakse (vt Madis Arukase ja Liivo Niglase kaastöid). Meediakajastus omakorda näitab, kuidas samad sündmused ja sõnad omandavad avalikus ruumis erisuguseid tähendusi (vt Maria Vjatšina analüüsi).

Artiklid on järjestatud nii, et esmalt on vaatluse all teadmise kujunemine ja uurimistingimused, seejärel teadmise ja kogemuse vahendamise viisid ning põliselanike enesekuvand ja lõpuks koloniaalsuse pikk ajalugu mineviku kogemustest tänapäevaste survestamisviisideni.

Ildikó Lehtinen vaatleb eesti etnoloogia rajaja Ilmari Mannineni tööd ja selle retseptiooni Soome teadusväljal. Ta küsib, milliseid teadmisi ja etnograafilise uurimise vorme (sh välitööd) on eri aegadel peetud õiguspäraseks ning kuidas hinnata uurimistööd, mis sünnib piiride ja piirangute tingimustes – nii geograafilises kui ka institutsionaalses mõttes. Artikli keskmes on teadusliku tunnustamise loogika: kuidas üks uurija võib eri kontekstides olla korraga „oma” ja „võõras” ning kuidas poliitilised piirid ja akadeemilised hierarhiad kujundavad seda, mis saab nähtavaks ja millele omistatakse väärtust.

Piret Koosa jätkab muuseumietnograafia ning välitööpäevikute ja -aruannete materjalidega. Ta uurib, kuidas eesti etnoloogid on nõukogude ajal kirjutanud Venemaa soome-ugri kogukondade usuelust ja millistes olukordades religioon päevikutes esile kerkib – seda uurimiskontekstis, kus koguti peamiselt ainelist kultuuri. Autorit huvitab, milliseid vihjeid peetakse kirjapanemiseväärseks, kuidas mõjutavad märkmeid ideoloogilised olud ja uurija taust ning kuidas tekib pinge usuelu ja seletuse vahel. Koosa näitab välitööpäevikute põhjal, et religioon on sageli nähtav katkestustes, teksti ääremärkustes ja erilises tonaalsuses ega pruugi avalduda selgetes väidetes.

Art Leete nihutab tähelepanu arhiivilt ja kirjutatult kogemuse juurde. Tema autoetnograafiline käsitus komi jahimeeste teadmiste ja teeleidmise ning sellega seotud keskkonnatunnetuse kohta näitab, kuidas „esimesed teadmised” võivad aja jooksul taanduda või moonduda, ent teadmise keskne osa püsib sageli just impliit-

siitsena: lihasmällu jäänud oskusena, mida ei seletata. Selle oskusega käib kaasas vaikiv maailmapilditasand (milles võivad sisalduda usundilised eeldused), mis ei pruugi kunagi saada eraldi jututeemaks, ent kujundab otsuseid ja hoiakuid. Leete rõhutab, kuidas kontakt ja selle katkemine muudavad seda, mida saab küsida ja sõnastada.

Madis Arukask liigub avaliku vahendamise juurde ja küsib, kuidas vepsa kultuuriline enesekuvand kujuneb filmide kaudu. Ta võrdleb väljast tulnute tehtud filme vepslaste endi omadega ning näitab, kuidas visuaalne vorm võimaldab ühtaegu kinnistada traditsiooni, avada ajaloolisi valupunkte (repressioonid, assimileerimine) ja kujundada tänapäevast eneseesitust. Arukase tekstis on oluline pinge filmi kui võimaluse ja filtri vahel: film teeb küll tegelikkuse nähtavaks, kuid peab samal ajal arvestama žanripiiride, publiku ootuste ja poliitilise olustikuga. Sel moel seob autor enesekuvandi ja representatsiooni viisid laiemate tõlgendusraamidega, näidates, kuidas välised ootused ja žanrilised mallid võivad hakata mõjutama seda, mida ja mil viisil kogukond enda kohta nähtavaks teeb.

Liivo Niglas jätkab filmidega, kuid nihutab rõhu audiovisuaalsele materjalile kui uurimisviisile ja arhiivile. Tema „Jamali neenetsite filmiseeriat” käsitlev artikkel näitab, kuidas audiovisuaalne materjal võimaldab hoida ühendust välitöökogemusega isegi siis, kui vahetu kohalolu on võimatu. Samuti vaatleb ta, kuidas film talletab argitoimingute rütme, aistinguid ja inimestevahelisi suhteid viisil, mida tekst ei suuda edasi anda. Samal ajal tõstatub paratamatult küsimus vahendatud ligipääsu tähendusest: milliseid valikuid teeb filmija, mida võimaldab näidata uurimiskontekst, mida võib avalikustamine kaasa tuua ja kuidas hoida uurimistöö eetilisena. Nii ei ole audiovisuaalne materjal pelk illustratsioon, vaid analüütiline ruum, kus saavad kokku kogemus, nähtavus ja võim teisi kujutada.

Eva Toulouze käsitleb udmurtide ja venelaste suhete kujunemist mitme sajandi vältel kuni Teise maailmasõjani, keskendudes ristiusustamisele ja koloniseerimisele ning jõudes nõukogude aja pingeteni, mis tulevad ilmsiks haritlaskonna lootusrikaste ja valuliste kogemuste kaudu. Tema artikkel aitab mõista, miks etnilisuse ja religiooni seosed võivad eri aegadel olla kasulikud või ohtlikud. Toulouze näitab ühtaegu institutsioonide mõju ja kohalikke strateegiaid: kuidas piire kehtestatakse, kuidas neid nihutatakse ning kuidas hirm võib püsida ka siis, kui poliitiline olukord näiliselt muutub.

Maria Vjatšina viib ajaloos välja kujunenud pinge tänapäeva avalikku ruumi, analüüsides udmurdi haritlase Albert Razini enesesüütamise juhtumi kujutamist venekeelses meedias. Tema keskne uurimisteema on, kuidas poliitiline protest ja keeleõiguse nõudmine tõlgendatakse ümber ning milliste narratiivsete võtete abil sündmuse poliitiline sisu ära nullitakse, nii et vastutus jääb ohvrile. Meedia-kajastustes keskenduti poliitiliselt „ohutule” seletusele – patoloogiale, eksootikale või traditsioonilise rituaali kujundile –, nii et protestija eesmärk ja sõnum jäid varjatuks. Artikkel näitab, kuidas avalik keelekasutus võib tähenduse üle võtta ja suruda inimese kogemuse ning väljenduse võõrasse registrisse.

Viimases artiklis vaatleb **Laur Vallikivi** tundraneenetsite ajaloolist vastupanukogemust ning kestva koloniaalsuse ilminguid, mis kujundavad seda, kuidas

minevikust tänapäeval räägitakse. Samuti analüüsib ta, kuidas ajaloolised läbielamised mõjutavad neenetsite hoiakuid riigi ja selle sõdade suhtes. Ta küsib, miks neenetsid osalevad Venemaa sõjas Ukraina vastu ning kuidas kujuneb piiratud valikute olukord, kus sõjavägi võib olla ühtaegu sundkäik ja strateegiline võimalus raha, staatuse või tunnustuse saamiseks. Vallikivi rõhutab, et neenetsite kogemused ei ole ühesed: samas keskkonnas võivad reaktsioonid ja hoiakud erineda sõltuvalt varasematest kogemustest venelastega ning sellest, millised eetilised valikud on konkreetses olukorras üldse võimalikud. Oluliseks osutub see, kuidas tundraneenetsid tajuvad piiri oma ja venelaste maailma vahel.

Eri aegadest ja eri soome-ugri rahvastest kõnelevad kaastööd moodustavad teatud laadi terviku: uurimisloogika ja allikate küsimused, vahendamise ja enesekuvandi probleemid ning ajaloolise ja tänapäevase survevälja kirjeldused täiendavad üksteist. Autorite lähenemised näitavad, et koloniaalne surve ei mõju kõikjal ühtmoodi: kohati osutatakse sellele vastupanu, teinekord seda välditakse või muututakse selle suhtes osaliselt immuunseks. Artiklid näitavad ilmekalt, et etnilisus ja religioossus võivad avalduda eri moel: tegevuste ja suhete kaudu, avalikult ja varjatult, kohalikes olukordades ja laiemates võimusuhetes.

Maailmas toimuv nõuab uusi igapäevaseid ja tunnetuslikke kohanemisviise nii teadlastelt kui ka soome-ugri põlisrahvaste kogukondadelt. Kõik osalised peavad oma elu ja maailma tajumise viisi muutma ning kohanema uue olukorraga. Loodame, et teemanumber pakub lugejale nii ülevaadet kui ka analüütilist mõtteainet selle kohta, kuidas kuuluvus ja maailmapilt kujunevad tingimustes, kus nähtavuse ja kõneldavuse piirid ning tegutsemisvõime on jõulise poliitilise ja institutsionaalse surve all.

Koostajad tänavad kõiki autoreid ning anonüümseid retsensente asjatundlike märkuste ja ettepanekute eest. Täname kolleege ja partnereid, kellega peetud arutelud on aidanud sel teemanumbril teoks saada. Numbri valmimist toetas Eesti Teadusagentuuri rahastatud projekt „Soome-ugri rahvad Venemaal: etnilisuse ja religioossuse vastasmõjude analüüs” (PRG1584).